

Aranka György és a köztes felvilágosodás

Aranka György egyik legfontosabb művében, 1804-ben, a következőképpen foglalja össze az elmúlt év legfontosabb változásait: „(ez az év) A' német Tudosoknak seregét három nagy Tudosoktól fosztya meg. Kánt a' nagy Philosophus, Herder a' nagy Ember, és Jenisch a' nagy Litterátor nintsenek többé”.¹

Ez a mondat, a benne foglalt válogatással, a lehető legpontosabban teszi lehetővé Aranka szellemi, közvetítő- és szervezőképességeinek együttes rekonstrukcióját. Kant, Herder és Jenisch együttese szuverén és nagyvonalú választás. Némi s elsősorban a kvantitatív dimenziókra vonatkozó kiegészítést hozzáképzelve, ez a három név szinte maradéktalanul fedí le azt, ami nemcsak Aranka érdeklődésében, de az egész kor német szellemi életében egy lehetséges teljességet reprezentál.

Kant jelentőségével Aranka ekkorra már tisztában van, mi több, az új század elején tevőlegesen és nagy energiákkal elsősorban Köteles Sámuel segítségével már maga is hozzálátott Kant buzgó tanulmányozásához. Ezt a találkozást önállóan is okunk lenne méltatni, arról nem is beszélve, hogy milyen történelmi, filozófiai és hermeneutikai szakadékokat köt át Kant és Aranka találkozása. E találkozás összes dicsősége és nyomorúsága ismét iskolapéldaként mutathatja fel a magyar filozófia helyzetét: a kanti kriticismus, amelyet (legitim hermeneutikai okokból) teljes mélységeiben Németországban sem értenek meg a maga teljességében, szinte rázuhan egy sok szempontból fejletlen filozófiai életre, amelynek számos okból következően sem fogalmi, sem szemléleti feltételei nem állhattak rendelkezésre a kanti kriticismus maradéktalan megértésére.

Tanulmányunkban ugyancsak messze vezet nemcsak Herder pusztá említése a nagy veszteségek között, de Herdernek éppen „nagy emberként”, azaz nem filozófusként, tudósként vagy akár más értelmiségi funkció képviselőjeként való megnevezése. Aranka gyakorolt polihisztorizmusa annyira evidens, hogy a „nagy ember”-ként (azaz ugyancsak „polihisztor”-ként is megjelenő Herder nevének megpillantásakor nem gondolunk például rögtön a történész Herderre és a történész Arankára).

Mint kategorizáció ez önmagában is remekmű, hiszen Herdernek az egész korra tett hatása annyira homogén és összefüggő volt, hogy az valóban csak a „nagy ember” kivételes *epithethon*jában volt adekvátan összefoglalható. Ez az irodalmias, akkori értelemben is akár zsurnalisztikusnak tűnő meghatározás éppen ezért *rendkívül egzakt* megha-

1 ARANKA György *Apró munkái*, (Maros-Vásárhely, 1805), 67.

tározás volt. Pontosan ez az összpontosított, analitikusan csak nehezen felbontható megjelenési forma volt, ami Herder minden lényeges megnyilatkozását annyira sorszerűvé tette.

Nem kevésbé telitalalat, és Aranka megítélése szempontjából sokatmondó 1804-ben Daniel Jenisch nevének kiemelése sem.

Jenisch Kant és Herder mellé emelése ugyancsak Aranka intellektuális remeklése. Emlékezetéhez tartozik korainak számító halála, 42 éves korában a Spreebe fulladt, amely halál körülményei nem teljesen tisztázódtak. Szociológiai helyzete értelmiség-történeti szempontból igen jellemző: filozófiát és teológiát tanul, majd egyházi szolgálatba lép, később a Művészeti Akadémián is tanít.

Elsősorban Schleiermacherhez fűződő kapcsolata révén végig része a klasszikus idealizmus, de a teológiai fejlődés folyamatainak is.

Kiterjedt írásos tevékenységében² a kor számos nagy kérdését érinti, amelyek közül Aranka számára elsősorban az a háromkötetes műve játszhatott szerepet, amely *A XVIII. század szelleme és karaktere* című enciklopédikus jellegű műve volt, amely szinte ideális volt Aranka mindenoldalú érdeklődése számára.³

Magától értetődik, hogy a Jenisch művében fellelhető számos hivatkozás a magyar történelemre ugyancsak fontos lehetett Aranka számára, hiszen az úgynevezett Schlözer-vitában is szinte bármely történelmi ténynek meg lehetett a maga helyi értéke Aranka számára.⁴

Jenisch késő aufklérista populárfilozófus volt, sok esetben túl is emelkedik a populárfilozófián, külön figyelmet érdemelne az a tény is, hogy ez a késői aufklérista világ, amelyhez saját jogon Aranka is tartozott, éppen az új évszázad első évtizedében a Kant-recepció előrehaladásával és Kant permanens átértelmezéseivel adja át majd a helyét a klasszikus filozófiai idealizmus korszakának. Jenisch utókorát ezért nemcsak az határozta meg, hogy viszonylag fiatalon halt meg, de az is, hogy a késő aufklérista gondolkodás amúgy is kiszorulóban lett volna az új filozófiai mozgalmak nyomása miatt.

2 Ebben a teológiától a publicisztikáig ívelő munkásságban számos olyan érdekes mozzanat lelhető fel, amelyeknek a történeti rekonstrukció szempontjából megvilágító jelentősége lehetne. Kimerítetlen tematikai sokfélesége (a „nagy literátor”) az „inter-aufklérlung” egyik legszebb példája, egyben Arankával is igen rokon.

3 Daniel JENISCH, *Geist und Charakter des achtzehnten Jahrhunderts, politisch, moralisch, ästhetisch und wissenschaftlich betrachtet* 1–2, (Berlin: Verlag der Königl. Preuss. Akad. Kunst- u. Buchhandlung, 1800–1801).

4 Jenisch önálló munkáinak és irodalmi közvetítő tevékenységének Arankára gyakorolt hatása minden bizonnyal felmérhetetlen. Az egyik oldalon csak példaként utalunk arra, hogy Jenisch alapos ismerője és elemzője az angol alkotmányosság problematikájának, amíg a másik oldalon Aranka tájékozottságára szeretnénk Jenisch-sel kapcsolatban álló példát adni: „a' Német Szabad Birodalom kéttőség kívül a' Világon a' legszabadabb Birodalom: még-is a' Hámbugri Holnapos és Beyreuti Ujság Levelek Írói ellenünk vadnak; mellettünk egy sints.” ARANKA György, *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése* (Kolozsvár: Hochmeister, 1790), 4.

A késő aufklérista populárfilozófia kérdéseket is felvet: vajon miben áll a késői aufklérizmus szisztematizálható filozófiai tartalma, mik lettek volna a késői aufklérizmus társadalmi és politikai funkciói.

Távolabbra vezető kérdés, hogy mely országok és kultúrák azok, amelyekben ez a *késői aufklérizmus* szinte a maga természetes folyamatában át tudott váltani *korai liberalizmus*ba, illetve melyek azok az országok és kultúrák, amelyekben a korai liberalizmus más forrásokból táplálkozott.

Herder és Jenisch együttes kiemelése Arankát annak mutatja, *aki volt*, a késői aufklérizmus késői, egyben *inter-aufklérista* képviselőjének (miközben Kant nem sorolható be érvényesen nemcsak ebbe, de más csoportba sem). *A késői aufklérung és az inter-aufklérung egyáltalán nem zárják ki minden szövegösszefüggésben egymást.*

A késő felvilágosodás jellemezhető a tudományos élet szerkezetének átalakulásával, a tudományos társaságok működésének megélénkülésével, a különböző akadémiák létrejöttével, amelyekben az átmenet végbemegy és megszilárdul.

Mivel a felvilágosodás a kezdetektől összeurópai folyamat is, az „inter-aufklérung” és a késő felvilágosodás egyre újabb helyszíneken folyik, és egyre újabb tartalmakkal stabilizálja is az „inter-aufklérung”-állapotot, hiszen az újabb helyszíneken sok minden előről is kezdődhet mindabból, ami a klasszikus felvilágosodásban már végbement. Az egyidejűség hiánya szünet nélkül érzékelhetővé válik az összehasonlításban. Ezért sem érdemes egyébként egy bizonyos mértéknél szigorúbban elválasztani a felvilágosodást a késői felvilágosodástól, mert ugyanabban az időmetszetben különböző fokozatok és fejlődési állomások léteznek.

A késői felvilágosodás lassú kikristályosodásához nagyon is erőteljesen hozzátartozik a *nyelv* problémája. Herder és Aranka korszakában megy végbe Németországban is az a folyamat, hogy a felvilágosodás addigi francia nyelve lassan átalakul, s *Voltaire* halála után, azaz 1777-től már II. Frigyes is előtérbe helyezi a német nyelvet.⁵

Érzékelnünk kell, hogy a nyelv problémája milyen sokrétű, s mennyire felöleli a szellemi tájékozódás egész vertikumát. Már ezen a ponton érzékeltetjük, hogy például a nyelv problematikája is jó terep annak demonstrációjához, hogy egyáltalán nem adekvát Aranka összértelmezésének egy olyan felépítési útvonala, amely Arankának a magyar irodalmi és megújulási mozgalmakhoz való csatlakozását tekinti az értelmezés fő mozzanatának, és nem elsősorban *önelvű*, *polihisztorikus*, *önálló*, *inter-aufklérert* lát benne.

Egy szélesebb értelemben német összefüggésben még Kant is „nyelvújító”. Nem abban az értelemben, hogy a német nyelv valamilyen értelemben fejletlen lett volna, ez a feltevés ugyan lehetséges, de nem ez megjegyzésünk célja. Nyelvújító Kant abban az értelemben volt, hogy először teremtette meg a filozófia akkori *teljes* korpuszának német változatát. Kant új német nyelvvel szemben elsődlegesen nem egy korábbi, „fejlet-

⁵ Természetesen arra utalunk, hogy addig a Nagy Frigyes uralma alatt álló berlini felvilágosodás a maga tüntetően francia kultúrájával érzéketlenül és meghatározó módon osztotta meg a német felvilágosodás folyamatait.

len” német nyelven megírt korpusz áll, hanem egy néhány nemzedékkel azelőtti még tökéletesen kifejezett *latin* filozófiai korpusz, amelynek szimbóluma, hogy *Leibniz* még latinul írt. Kant tehát abban az értelemben nyelvújító, hogy sok évszázad érett filozófiai korpuszát szólaltatja meg számos tizenharmadik századi átmeneti előzmény után németül.

Ha ugyanezt a problematikát áttesszük magyarra, Aranka nyelvújításának mind a két funkciót fel kellett vállalnia. Egyfelől fordítások formájában, szándékaiban át kellett fogalmaznia a most már Kant által németre áttett filozófia korpuszt, másfelől alulról is fejlesztenie kellett a magyar nyelvet, amelyben eddig a pillanatig távolról sem voltak meg azok a képességek, mint amelyeket Kant a maga német nyelvében maga előtt talált. Aranka nyelvújítási és fejlesztési törekvései ezért egyaránt *nyelvteremtők* (egyik európai nyelven sem volt meg a korábbi teljes latin filozófiai, jogi stb. korpusz) és *nyelvfejlesztők*, akiknek a használható fogalmi nyelvi hiánya nem csupán az addigi latin érintkezésből, de a hazai szellemi kultúra infrastruktúrájának hiányosságaiból is származott. És általában: a nyelv, a maga *középponti médium-szerepe* miatt, egyszerre szinte az összes intellektuális és társadalmi-politikai összefüggésében döntő probléma, a nyelvteremtés és nyelvfejlesztés behatol az összes rendszerbe. Olyan erős példák igazolhatják ezt, mint például az *A Magyar Nyelv Mívelése 'Sengéjének II szakasza a'XIdik Czikkelly héjjával* egy részlete (amely mű maradéktalanul „nyelvművelő” jellegű), ahol a nevet nem említve Aranka leírja az ész nyilvános és privát használatának kanti elméletét, majd azt saját személyére vonatkoztatja is.⁶

A nemzeti nyelv hasonlóan *polifunkcionális* előretörését figyelheti meg a nagyon jó tájékozódóképességgel rendelkező Aranka a német fejlődésben is. Ebben az esetben a nemzeti nyelv átütő felemelkedésének olyan korszakával találkozhatunk, amelyet egyáltalán nem kísér a későbbi romantikus *nation building* hulláma. A német felvilágosodás németül író és a német nyelvet támogató képviselőinek esetében majdhogynem tiszta formában állhat szemben egymással egy nagy kultúrnyelv (a berlini udvarban kultivált francia) és az anyanyelv mindenoldalú teljesítőképességének versenye. E verseny számtalan színtere közül kiemelnénk a *színházi kultúra* terjedését, az új filozófiai nyelv igényét, de a 70-es évek végére már a felvilágosult abszolutizmus megváltozott érzékelésmódját is, amely mögött bizonyára a francia szellemi nagyságok által képviselt felvilágosodás igen korlátozott kisugárzása is megfigyelhető. Alig van a kor nagy intellektuális átalakulása közül olyan, amelynek ne lenne köze áttételesen a nyelvhez. Mindez a társadalmi kommunikáció más nagy változásaival is kölcsönhatásban áll, a könyvnyomtatással, a sajtóval, a társadalmi nyilvánosság ezekre épülő rohamos kiszélesedésével, az egyre szélesebben és egyenletesebben szétterülő információforgalommal, magától értetődik, nem elfelejtván a tudományos társaságokat.

6 Lásd „... tsekély vélekedésem szerint...”. Aranka György *nyelvműveléssel és erkölcstannal foglalkozó írásai*, S.a.r. DÁVID Péter és BIRÓ Annamária, bev. DÁVID Péter. Fialat Filológusok Füzetei XVIII–XIX. század, 2 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Klasszikus Magyar Irodalom Tanszék, 2007), 28.

Szimplának tűnik, de nagyon is mély összefüggés: a rendelkezésünkre álló fogalmi arzenál dönti el, hogy milyen sokrétűen, komplexen és differenciáltan látjuk a világot. A rendelkezésre álló fogalmak mennyisége és minősége a szó szoros értelmében *polifunkcionális*, minden irányban kihat és minden irányt meghatároz.

A világ leírásában használt fogalmak készleteinek jelentőségét jól szemléltetheti az egyik nyelvről a másik nyelvre való fordítás problémája. Ugyanannak a jelenségnek különböző perspektívákból való bemutatására az egyik nyelvnek mondjuk nyolc, a másikon két fogalom áll rendelkezésére. Az a tudományos közösség, művelt társadalom és iskolarendszer, amelyeknek nyolc fogalom fog rendelkezésre állni, összehasonlíthatatlanul jobban fogja értelmezni a világot, mint a másik a maga két fogalmával. *Ez is benne foglaltatik Aranka nyelvtudatában.*

A „fogalmak megtalálása” napi feladata a leghétköznapibb nyelvművelésnek vagy nyelvtanulásnak is. Egyben a „fogalmak megtalálása” a legmagasabb rendű filozófiai feladat is.

Bizonyosra vehetjük, hogy Aranka figyelemmel kísérte a német tudományos társaságoknak azokat a pályázatait is, amelyeket azok e közérdekű kérdések megoldására írtak ki. Bizonyosra vehetjük, hogy tudott azokról a híres pályázatokról, amelyek saját korszaka *előtt* történtek, így arról az 1744-es pályázatról is, amelyben az Akadémia nemes egyszerűséggel megoldatlan tudományos kérdésfeltevések megoldására várt pályaműveket, s amely pályázatok az akkori Kant és Mendelssohn, majd valamivel később Herder és Hamann számára szinte ellenállhatatlan vonzerőt jelentettek. Bizonyosak lehetünk továbbá, hogy az 1782-es pályázat a francia nyelv univerzalitásáról vagy éppen az 1780-as pályázat arról a témáról, hogy „hasznos dolog-e becsapni a népet?”, orientáltak és irányt adtak gondolatvilágának.

Az 1804-es év veszteséglistájában Herder mint „nagy ember” jelenik meg. Utaltunk rá, hogy ez a látszólag pusztán irodalmias, közelebbi meghatározásokat nem tartalmazó megjelölés Aranka tájékozódásának és élelátásának mesterműveként is felfogható.

Herder ugyanis nemcsak saját kora, de az őt követő kor szemében is szinte *megnevezhetetlen* volt, valódi *inkommenzurábilis* jelenség (s korántsem az egyetlen azokban az évtizedekben).

Aranka rendelkezett Herder inkommenzurabilitásának tudatával.

A lehetséges Herder-kapcsolatok közül a 18. század 60-as éveiben írt útinaplóját fogjuk középpontba állítani, abban található egy sor meghatározó párhuzam Herder és Aranka felvilágosodása között.⁷

Ezek a párhuzamok nem kerülnek ki az ún. Herder-jóslatot, de egyáltalán nem merülnek ki abban, sőt, ez a jóslat Aranka életművének szempontjából nem is releváns, már csak azért sem, mert a jóslat megszületése és főleg kritikus elterjedése Aranka életműve szempontjából meglehetősen *késői*.

⁷ Johann Gottfried HERDER, *Journal meiner Reise im Jahr 1769*, Historisch-Kritische Ausgabe, Herausgegeben von Katharina MOMMSEN (Stuttgart: Reclam, 1976).

Ez a Herder-jóslat Herder értelmezése szempontjából ugyancsak nem releváns, mert annak valódi súlya mérhetetlenül eltölpül az életmű egésze mellett, ráadásul a rövid megjegyzés tökéletesen bele is illik a nagyobb szövegösszefüggésbe. *Szinte ironikus, hogy az 1769-es Reisejournalban egy ennél jóval hosszabb és jóval pozitívabb Herder-értékelés található a magyarokról.*

Amíg azonban a klasszikus jóslat sem Aranka, sem Herder szempontjából nem volt valóban releváns, annál meghatározóbb volt az egész magyar elit és értelmiség számára, mégpedig pontosan amiatt, amiért Aranka és az egész „inter-aufklärung” számára volt. Valóban ő volt a „nagy ember”, akinek ítéletei, a világról alkotott véleménye nyomasztóan igazaknak bizonyultak. Szélsőséges rövidítéssel tehát tézisünk az, hogy a *Herder-jóslatnak azért volt olyan mértékben és annyira valóságos katartikus hatása, mert Herder mondta, és nem azért, amit mondott.*

A jóslatot zárójelbe téve rögtön szembetűnik Herder érdeklődése a kis népek iránt általában, illetve az a nagyvonalú gesztus is, amivel Herder a kis népek történetét beépíti a világtörténelem folyamatába, még azt is megteszi, hogy a kis népek történetét *elszakítja a politikai történelemtől, és a kulturális reprodukció szövegösszefüggésébe helyezi azokat.*

Arankának pontosan egy olyan univerzális történelmi megalapozásra volt szüksége, amely azokkal a történelmi erőkkel és lehetőségekkel számolt, amelyek egy kis nép számára valóban rendelkezésre álltak.

Nyilvánvaló hogy a világtörténelem herderi filozófiája, a herderi univerzálhistória ennél jóval több legitím történelemelméleti szempontból is vizsgálható. Herder alapvető nagysága mégis abban állt, hogy a kis népeket *nem objektumoknak, de szubjektumoknak látta*, akik rendelkeznek a belső önszerveződés valamelyes képességével és szabadságával, amelyekkel azonban csak akkor tudnak élni, ha a történelem által rájuk mért aktivitásfeladatot el tudják látni, hiszen *szabadságuk nem metafizika*, ami minden körülmények között biztosítani fogja helyzetük javulását.

Ennél is meghatározóbb azonban az a párhuzam, ami a herderi *Útinapló* felvilágosodása és Aranka között fennáll.

Minden felvilágosodás rekonstrukciójának immanens problémája, hogy a felvilágosodás folyamatát mennyire tekintsék *lineárisnak*. A felvilágosodás alapjelensége, a tudat tartalmainak megváltozása nyilvánvalóan spontán és lineáris folyamat, arról nem is beszélve, hogy maga a felvilágosodás maga volt az a filozófiai áramlat, amelyik a lineáris fejlődés gondolatát magát győzelemre vitte a filozófiában.⁸ Ez a mindennapi tudat gyökeres megváltozásával volt azonos, amelyeknek jelentőségét a maga teljességében aligha lehet felmérni. A felvilágosodás linearitása törte át az addigi körkörös, ciklikus történelemmodelleket.

⁸ Kiss Endre, „A mindennapi tudat tudományelméleti vizsgálata”, in *Mindennapi tudat: Etológia, filozófia, pszichológia. Értelmezési kérdések*, szerk. BALOGH Tibor és PLÉH Csaba (Szeged: MTA Szegedi Területi Bizottsága, 1997), 7–31.

A felvilágosodás tehát a legmélyebben volt összekapcsolva a linearitással, ez azonban e folyamat számos konkrét szintjére és feladatára nézve még nem határoz meg mindent. Nemcsak olyan kérdések jöhetnek szóba, mint a felvilágosodással szemben kifejtett ellenállás lassító vagy átmenetileg a felvilágosodást akadályozó hatása, vagy az olyan jelenségek például, mint amelyekre Németországban volt példa, ahol maga az uralkodó adott sajátos értelmezést a felvilágosodásnak és gyakorolta azt, de olyan jelenségek is, mint a felvilágosodás folyamatainak spontán módon bekövetkező lelassulásai, átmeneti győzelmei, amelyek után már nem mindig egyértelmű, hogy melyik irányba kell folytatni az eszmék lineáris megváltoztatását.

A felvilágosodás folyamata folyik, de akár szünetelhet is, vagy felfüggesztik. A történelmi probléma itt nemcsak abban áll, hogy ilyen állapotokat egyáltalán érzékeljenek, és doktriner módon ne kereszteljének át mindent a felvilágosodás elemévé (vagy ellenségévé), de abban is, hogy milyen terminológiát használjunk ezekre az átmeneti korszakokra.

Herder a maga *Útinapló*jában, tehát 1769-ben, ezt a kérdést oldja meg, s ezzel szinte ki is jelöli Aranka pályáját, akinek aktivitásai részben a lineáris felvilágosodás, részben az átmeneti, felfüggesztett állapotok kettőségében mennek végbe, s aki pontosan meg is érti a két állapotnak az összetartozását.

Herder későbbi, inkommenszurábilisnek nevezett nagy művei is a felvilágosodásnak ezen a felfogásán alapulnak. Ilyen értelemben az *Útinapló* nem az egyedüli dokumentuma ennek. Mégis a mű titkai mind a két oldalról nyilvánvalóak. Az *Útinapló* oldaláról nézve az, hogy a még mindig rendkívül fiatal Herder hogyan volt képes egy ilyen minden kétséget kizáróan fundamentális történelmi diagnózist adni. A későbbi Herder felelő nézve pedig az, hogy Herder későbbi elemzői szinte kivétel nélkül azokra az elemekre voltak érzékenyek, amelyek ebből az *inter-aufklärerista* alapvíziből az aktuálisan *nemaufklärerista* tartalmakat emelték ki.

A történelemfilozófiai szemlélet, a népköltészet iránti érdeklődés, a civilizációk új szemlélete, a civilizációk egyenlőségének tétele, a társadalmi lét újratermelődésének új felfogása és sorolhatnánk minden olyan felismerést, amelyek egyenként a maguk külön címszavai alatt már bekerültek a tudományos és filozófiai irodalomba, de mind úgy, hogy elszakadtak az említett *inter-aufklärerista* alapoktól.⁹

Aranka számára ez a koncepció volt a legtermékenyebb kiindulási pont, már csak azért is, mert Erdélyből nézve már csak a térbeli-időbeli és kommunikációs távolságok miatt is, a nagy felvilágosodásnak az a megszakítatlan linearitása, amely a felvilágosodás lényege, eleve csak virtuális vagy ideáltipikus jellegű lehetett. Ezért soroltuk, Jancsó

9 Itt említjük, hogy, hogy az „inter-aufklärismus” fogalmát Spira Veronika „inter-modern” terminusának analógiájára fogalmaztuk meg. Lásd SPIRA Veronika, *Bulgakov A Mester és Margarita című regényének multidiszciplináris értelmezése*, Kandidátusi disszertáció, 1989. (digitalizált változat: 2010.) http://www.spiraveronika.hu/kandid_v3.pdf Letöltés ideje: 2017. 12. 15.

Elemér megfogalmazásával, az „erdélyi felvilágosodás eme nagy mozgalmá”-t tágabban az „inter-aufklérung”, a „köztes felvilágosodás” jelenségkörébe.¹⁰

A felvilágosodásnak ezek a felfüggesztett és újra meginduló mozgásai irányítják Herder figyelmét az ember mindenoldalú történelmi szerepére. Igen erős közhelynek tekinthető, ha egy olyan értelmiségi, mint Aranka, éppen ezzel a problémával kénytelen szembenézni, nála a felvilágosodás túlnyomórészt *cselekvés*.

Az inter-aufklérizmus jelensége magyarázza meg Herder diadalmas és nyomorúságos utóéletét is.

Herder alapvető gondolatai az inter-aufklérizmus háttére nélkül a későbbi tudományos feltételezések értelmében valóban *preparadigmatikusak*. Ebből az a groteszk következmény származik, hogy a tökéletes végeredmény (a maga nyelvileg mindvégig kifejtett formájában, hiszen Herder nagy művei sem nem töredékesek, sem nem ezoterikusak) előzményként értelmezendő. Sok későbbi, átfogó paradigma hivatkozik Herderre, amely új paradigmák végső eredményei tárgyilag nem sokban különböznek attól, mint ami már az előzményként értelmezett végeredményben benne volt. Ez lenne Herder-recepciójának diadalmas oldala.

A nyomorúságos oldal az, hogy ezek a paradigmák egészükben veszik át a herderi gondolatokat. Ezt a felhasználást azután úgy értelmezik, hogy az új paradigma magába szívtá a herderi kiindulópontot, azaz Herdernek épp ez a maradéktalan továbbélése vezetett ahhoz, hogy nevét elfelejtették.

Egyként osztozhattak Herderen a *klasszikus német irodalom* legfontosabb paradigmái (Goethe és Schiller), a *romantikus irodalom* paradigmái (miközben az olyan értelmezések sem ritkák, amelyek Herdert már eleve romantikusnak tartják), de ugyanez a helyzet a *klasszikus német filozófia* paradigmájával is.

Egyik célunk az volt, hogy Herdernek ezt rendkívül különös recepciótörténetét kapcsolatba hozzuk az inter-aufklérizmus problémájával, hiszen az inter-aufklérizmus pillanata az, amely Herder pozitív végeredményeinek nagy sorát egymástól független kezdeményeknek tünteti fel, amelyeknek nincs összefüggő paradigmájuk.

Aranka tehát a legjobb helyen keres, amikor Herderrel foglalkozik, természetesen nemcsak Aranka teszi ezt, s azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Herdernek minden nagy filozófiai vonatkozása ellenére is komoly érintkezése van a Schlözerrrel kapcsolatos vitákkal is.

Herder tehát Aranka korának összes nagy kérdéséhez elvezet, még akkor is, ha az akkori kérdések nagy része akár már a későbbi korszakban is történetivé válik.

Herder pozitív életművében van *polihistorikus* jelleg, az általa felvetett módszertani kérdésekben is van *polihistorizmus*. Ez megadhatja Arankának azt a meggyőződést, hogy ez az érdeklődés sehol sem partikuláris, és valamilyen módon magába foglalja az összes lényeges kérdést.

¹⁰ JANCÓS Elemér, *Aranka György levelezése*, (Kolozsvár: Minerva Irodalmi és Nyomdai műintézet, 1947), 4. Online: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8591.pdf Letöltés ideje: 2017. 12. 15.

Herdernek mind geográfiai, mind történetfilozófiai, mind kultúrfilozófiai, mind antropológiai, mind pedig esztétikai térképén szervesen jelenik meg Kelet-Európa. Herdernél megszületnek a Kelet-Európa-szemléletnek azok az intenciói, amelyek fontossá, különlegessé és tudományterületileg annyira besorolhatatlanná teszik ezeket a koncepciókat.

Ebben a szemléletben Kelet-Európa nem mint az államok vagy a birodalmak összessége jelenik meg. Kelet-Európa számos kis népe nem úgy jelenik meg, mint ami „imperiális befolyás övezete lenne”, akár például valamelyik közép-európai dinasztia politikai céltáblája. Kelet-Európa nem is „más” kultúra vagy civilizáció felvonulási terepe, jóllehet erre Herdernek, akárcsak a felvilágosodás, feddhetetlen alapot szolgáltatott volna.

Mindezekkel a történelemben kompromitálódott hozzáállásokkal szemben Herder önálló történelmi szubjektumoknak tekintette ezeket a népeket, már addig artikulált értékeit nagyra becsülte, saját tudományos és esztétikai érdeklődésének tárgyává tette.

Ezzel megelőlegezte, „extrapolálta” a várható fejlődési vonalakat, meggyőződéssé érő evidenciává tette e számos kis nép értelmiségében nemcsak a jövőbeni fejlődés lehetőségét, de már annak útvonalát is.

A köztes felvilágosodás vagy az inter-aufklärung ideális fogalmi keret az elmélet és gyakorlat új viszonyának szituálására. Egy bizonyos megtorpanás egyáltalán nem szünteti meg a felvilágosodás univerzális filozófiaként való értelmezését, miközben éppen annak következtében olyan hatalmas tereket nyit meg a gyakorlat előtt, amelyek szinte teljes körű önállóságot biztosítanak ez előtt a gyakorlat előtt. Olyan elmélet ez, amely lehetővé teszi és legitimálja a gyakorlatot, a gyakorlat számára azonban csak minimális előírást tartalmaz, átadja a teret a szabad erők szabad legitim játékának.

Elmélet és gyakorlat ilyen viszonya hatalmas mozgósítóerő, az univerzális és elismert elméleti keret addig elképzelhetetlen biztatást és legitimációt ad az emberi aktivitásnak. Ez a hatalmas bátorítás elvben egyenletesen oszlik meg a társadalmi aktorok között, tehát demokratikus. Közvetlenül bevonja a társadalom összes tagját a történelmi cselekvésbe.¹¹

A köztes felvilágosodás talán kedvezőbb is a társadalmi dinamika számára, mint az egyenletesen felfelé ívelő, ideologikusan teljes, lineáris paradigma, hiszen az nem adja meg a történelmi egyénnek az itt lehetséges történelmi mozgásteret.

11 A „gyakorlat”-nak, a „praxis”-nak éppen ez a fogalma vezet az „emberarcú intézmény” megfogalmazás jogosságának belátáshoz. Lásd *Az emberarcú intézmény: Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Erdélyi Tudományos Füzetek, 249. Aranka György Gyűjteménye 1 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004).